

Евгени Коев / Evgeni Koev

**СКАЛНИЯТ МАНАСТИРСКИ КОМПЛЕКС
„ГОСПОДЕВ ДОЛ“ ПРИ С. ИВАНОВО
(ОПИТ ЗА СПЕЛЕСТОЛОГИЧНА
РЕКОНСТРУКЦИЯ)**

**The Rock Monastery Complex Gospodev Dol
(Lord's Ravine) near the Village of Ivanovo
(An Attempt at a Speleological Reconstruction)**

Abstract: The rock monastery complex of Gospodev Dol (Lord's Ravine) is one of the isolated, specific, anthropogenic karst formations along the valley of the Rusenski Lom River. It is famous for some of the oldest preserved samples of medieval fine arts, which are part of the cultural heritage of the medieval Tarnovo Artistic School. After a thorough speleological mapping of the formations, an attempt was made for the first time to make a full reconstruction of the scope, the specific features and the purpose of the separate elements of the medieval complex, its place and role as a spiritual centre in the system of the Ivanovo rock-hewn monasteries.

Keywords: Ivanovo Rock Monasteries, Polomie, Pismenata, medieval rock-hewn churches.

Скалният манастирски комплекс „Господев дол“ е един от най-впечатляващите и един от най-продължително проучваните и описвани културно-исторически паметници от групата на скалните манастири в местността „Писмената“ при с. Иваново, Русенско. Самите скални манастири (манастир „Св. Архангел Михаил“ или „Архангела“, с множество църкви и параклиси според някои изследователи) са достатъчно известни и популярни като част от средновековното българско наследство, особено като се има предвид, че стенописите им са част от защитеното материално наследство на ЮНЕСКО в България.

В меандъра на р. Русенски Лом в района на местността „Сивото“ (Бозалък), в ограждащия го от север скален венец „Писмената“ са разположени повечето от Ивановските скални манастири, редуващи се от запад на изток: „Белберницата“ („Св. Преображение“), „Затрупаната църква“ („Св. Архангел Михаил“), „Кръщелнята“, „Господев дол“, „Съборената църква“ (Св. Теодор Тирон и Св. Теодор Стратилат). От южната страна на реката, на левия ѝ бряг

е „Църквата“ (манастирът „Св. Богородица“), а южно от него, на обратната страна на същия скален нос и също от левия бряг на реката е „Стълбицата“.

Ивановските скални манастири (църкви) са предизвиквали и предизвикват интерес вече повече от 140 години, като за тях се пише в регионални, национални и международни популярни и научни издания. В огромната си част този интерес е продиктуван от запазените средновековни стенописи, едни от малкото достигнали до нас уникални образци на търновската художествена школа от периода XII–XIV в., който интерес през 1978–1979 год. е оценен с обявяването на района за национален археологически резерват, а година по-късно – с вписването към защитените обекти на ЮНЕСКО.

Един от основните обекти, предизвикал този интерес, е именно скалната църква в „Господев дол“, която още в миналото е била сравнително по-лесно достъпна и със запазени в значителна степен стенописи основно по тавана на храма. Самото име на обекта се обяснява с един от стенописите, който се вижда дори и от земята, преди да се влезе в скалната обител, и изобразява „Бог, по-стар от дните“, който дава име на местността „Господев дол“.

Веднага след Освобождението, в далечната 1879 г., в русенския вестник „Славянин“ е публикувана информация за скалните църкви при с. Иваново. Няколко години по-късно интерес към Поломието проявява големият изследовател на българската история и култура Карел Шкорпил, който продължава изследванията си, прави специално описание на скалните църкви, включително и на тази в „Господев дол“, и няколко години по-късно включва тези свои проучвания в забележителния си труд „Опис на старините по течението на река Русенски Лом“. Стенописите в църквата проучва проф. Кръстьо Миятев през 1921 г., като придружаващият го художник Н. Аврамов за първи път прави копие на една от сцените в храма в „Господев дол“, което увеличава популярността на обекта. Интересът към стенописите в скалната църква в дола привлича учени като Андрей Грабар, който още през 1928 г. публикува информация за стенописите в Париж. Следват проучвания от Габриел Мийе през 1934–1936 г. и от Никола Мавродинов. През 1953 г. един от най-големите изследователи и познавачи на православното изкуство и култура в нашата страна, Асен Василиев, издава труда си „Ивановските стенописи“, в който след Шкорпил прави опит за цялостно описание не само на художественото наследство, а и дава информация за разположението и общия вид на храмовете в комплексите при Иваново. Последвалите научни търсения и описания от водещи наши изкуствоведи и археолози, като Елка Бакалова, Велда Марди-Бабицова, Лиляна Мавродинова, Ара Маргос, Казимир Попконстантинов и други, са свързани до голяма степен с проучване на стенописите и скалните надписи в обителите. Известен принос за архитектурното заснемане на някои от обектите имат Благой Дживджанов и Боян Трантеев, а за консервацията на стенописите – Боряна Дживджанова. Последният опит за цялостно описание на Ивановските скални манастири (църкви) прави дългогодишният изследовател на района и археолог в РИМ Русе Стоян Йорданов, обобщил събраната от него информация в труда си „Скалният манастир „Св. Архангел Михаил“ при с. Иваново“.

Въпреки че много учени са работили в района на Ивановските скални манастири и са проучвали в това число и обителта в „Господев дол“, до този момент нямаме цялостно и пълно описание на скалния манастир, както и опит за реконструкция на обекта. След проведените проучвания от екип от ПК „Дервент“ към ТД „Академик – ВТУ“ с ръководител Евгени Коев и картиране на по-голямата част от района на обителта както скалната църква и скално изсечените ниши, така и пещерите и скалните ниши в близост и част от обителта са претърпели различно по значимост антропогенно изменение. Проучени и заснети са и оградящите района скали с видими следи от човешко въздействие. След цялостното проучване стана възможно да бъде направен опит за спелестологична реконструкция на скалния манастирски комплекс „Господев дол“. Описанието и опитът за реконструкция са на основата единствено на постигнатите резултати от картното заснемане, отчитането на особеностите и спецификата на отделните обекти от комплекса и възможността за сравнителен анализ с цел даване задоволителен отговор на поредицата въпроси при опита за реконструкция на обителта.

Естествено централно, основно място в целия комплекс заема манастирският храм, в миналото богато украсен и все още пазещ част от великолепните стенописи. Тук трябва да обърнем внимание на мненията на редицата учени и изкуствоведи, повечето от които в своите оценки отнасят времето за изработване на стенописите от църквата в „Господев дол“ от края на XII до средата на XIII в., като всички са единодушни, че това са най-старите, първите по време на създаването им стенописи от тези в Ивановските скални църкви, на което ще се спрем и по-късно.

Подходът към храма, самият той оформен не достатъчно прецизно, пригоден към естествената среда в рамките на привходната част на естествена пещера, минава през открита добре оформена скална площадка, издигаща се на около два метра над основата на скалата, до която се е стигало чрез съществуващи изсечени в скалата стъпки и стъпала, но в миналото, както и днес по-вероятно чрез стълба, която в един ранен период на съществуване на обителта сигурно е била подвижна и се е вдигала, с цел ограничаване достъпа и предпазване на вътрешността на обителта преди нейното разширение. В десния, източен край на площадката започва възходящ скален коридор, развит в естествения долен пещерен вход. Издялани стъпала са отвеждали до дървена преграда с врата, от която са запазени няколко срещуположно разположени жлеба. След около 4 метра се достига до разширение от пресичаща коридора напречна диаклаза, която се явява първи етаж в системата с манастирския храм. Липсата на видими белези от нарочно човешко оформление на тази част може да свържем с изключително мекия скален пласт в долната половина на диаклазата, който без съмнение е претърпял сериозно естествено обрушаване и е променен в сравнение с първоначалния си вид. Вероятно предвид местоположението на тези части в комплекса, това да са били помещения пригодени като монашески килии или място за съхранение на някои по-ценни вещи. Постепенно изкачващият се пещерен коридор с още няколко стъпала отвежда до

добре оформено – с правилно оформени под, стени и таван – помещение с вид на скална ниша. Запазените жлебове в привходната част на помещението подсказват, че то е било специално преградено и изолирано от коридора. Предвид общия вид на помещението, това ще да е била най-вероятно игуменарницата или евентуално малък параклис към обителта. Към такива изводи навеждат старателно оформените ниши и всичания към източната и северната стена на това помещение. Коридорът, завиващ почти в обратна посока към югозапад, възходящо, с още няколко стъпала достига до нивото на манастирския храм. На места подът и в миналото, и днес е пропаднал и съществува просвет между първия и втория етаж, който в миналото е бил затворен и подът на църквата изравнен чрез дървена конструкция от греди и дъски, като част от жлебовете за дървената конструкция са различни и днес.

Църквата в „Господев дол“ е оформена на втория етаж на привходна пещерна галерия, като обхваща сравнително голямо пространство с размери от запад на изток до 5 м и от север на юг до 8 м, с по-старателни изсичания на източната стена, където е развито олтарното пространство, отделено със „солея“ от наосната част на храма. Северно в приолтарното пространство с правилни стени, със страни 70 см x 70 см, е издълбан „мивникът“ или „протезисната“ (проскомидийна ниша). По средата на източната стена, на 80 см над пода е широкият в основата си 100 см „свети престол“, а вдясно от него – „дяконникът“, като и двете части са оформени като ниши с полусферичен свод. Надлежно оформената олтарна част, със старателно изсечените и обособени задължителни пространства за извършване на последованията при осъществяване на православното свещенодействие при отслужване на света литургия, категорично причисляват скалния храм към важните черкви сред скалните обители от района. За значението на средновековната скална църква подсказват и други скално всечени елементи, запазени в храма. Срещу олтара, на западната стена, която е другата сравнително по-старателно оформена част, е старателно издялан „владишки трон“. При по-старателния оглед и подробно картиране се установи, че освен „централния владишки трон“ съществуват още два в северозападния ъгъл и в югозападната част, което поставя някои интересни въпроси при интерпретацията на функциите на този храм. Определено, като имаме предвид, че в олтарната част са издялани всички необходими елементи за нуждите на едно пълно свещенодействие и отслужване на света литургия, то този храм определено трябва да подчертаем, че е църква, а не параклис, каквито мнения или просто споменавания могат да се срещнат в някои сведения за обекта. Наличието на специално изсечени „тронове“, със специално разположение в храма, не само че потвърждава категорично, че това е бил пълноценен църковен храм, а и извиква въпроса дали църковният храм в „Господев дол“ не е имал по-специално, особено място в духовния живот в района на „Писмената“, дали не е играл ролята на съборна църква, в която са се събирали на съслужение представители с предстоятелите (игумените) на останалите манастири.

Скален манастир „Господев дол“ вертикален план, поглед отвън

От лявата страна на стълбата, също на нивото на основата на скалата, има добре оформена скална ниша, с изгладени северна, западна и частично източна стена, оформящи сравнително голямо помещение с дължина по оста изток–запад около 4 м и ширина над 2 м, с таван или покривна дървена конструкция от сравнително дебели греди, личаща по запазените големи жлебове, подсказващи съществуването на сграда на два етажа: първи – приземен и втори на нивото на привходната скална площадка, водеща към скалната църква и навярно осъществяващ връзка между площадката и съществуващите в западна посока скално изсечени килии. В приземното помещение, предвид местоположението и размера, може да се предположи, че е съществувала магерницата или друго важно помещение на манастира. Покрай нея в западна посока по стръмния склон се изкачва трудно проследима днес пътека, която води към второ ниво с развита, обрушена днес, но ясно личаща все още скална площадка, северно от която има скална ниша, вероятно използвана за жилищна килия. Североизточно от площадката съществува интересна, старателно издялана с абсолютно прави стени, под и таван килия, с размери на пода 2 м x 2 м. До северната стена на килията, изцяло от източната до западната стена, е оформено издигнато на около 10 см „ложе“, широко 80 см, с интересно оформени в източната и в западната част издигнати с по още 10 см, широки около 30 см стъпалца. Старателното, безупречно оформление на това помещение, формата на „ложето“, площадката пред него правят изключително интересна интерпретацията за предназначението на обекта, който най-вероятно може да бъде свързан с обособяването на специално помещение за скрипториум и библиотека в

манастирския комплекс. Към това предположение насочва и документираният, разчетен графит от манастира в „Господев дол“, подписан от „Иво граматик“, което показва, че в обителта действително е водена преписваческа, книжовна дейност, която е много възможно да се е случвала на специално, определено място, каквото би могло да бъде единствено скрипториум или библиотеката на обителта. На няколко метра по-на запад от разглежданите ниши с площадка пред тях, по скално изсечени стъпала се достига до входа на естествена пещера, развита като канално-диаказна с ясно оформени при входа жлеbove от монтирани в миналото преграда и врата. Първоначално пещерата се развива низходящо, достига се до известно разширение и разклонения с под от пясъчлив субстрат, но без особени следи от допълнително нарочно оформяне и обработка. От разклонението един от пещерните канали тръгва възходящо и излиза на повърхността почти на билото на скалния венец, което подсказва възможността за използването на тази пещерна система не само като килия или помощно помещение, а и като вътрешен проход от нивото на храма и килиите до билото на масива, което е можело да става тайно, защитено и от хора, и от лоши природни условия дори и през зимата. Интересна находка се оказа нарочно обработената скална площадка и нишата близо до горния изход на пещерата, което дава основание да се смята, че е съществувала поне една монашеска килия на горния край на венеца. Ако използваме сравнителния подход, може да се предположи, че тя е била или помещение, свързано с наблюдение и защита на обителта, или, по-възможното предназначение – една от постниците към обителта, в които най-достоините и отдадени монаси, търсещи съвършенство, са се отдавали на усамотение, пост и молитва.

Освен отделните помещения, оформени най-общо в трите пещери и скалните ниши в дъното на „Господев дол“, интерес представлява и затвореното пространство в самия дол и пред него, наречено от нас „двор“ на манастира. Източно от скалната църква районът на комплекса е защитен от извисяваща се над 10-12 м висока отвесна скална стена. В северната част на тази стена описахме по-горе наличието на малка пещера, използвана за монашеска килия. Южно от нея личи ясно оформена площадка със заглаждане на скалата от около 2 метра, следват поредица от правилно подредени жлеbove за закрепване на дървена покривна конструкция, което свидетелства за наличието в тази част на жилищно или стопанско помещение с дължина от около 5 м. В тази част има и добре оформена дъговидна ниша в скалата с вероятно нарочно предназначение за обредни цели или за огнище. От западната страна „дворът“ на манастира също е защитен от скален масив, завършващ в югоизточния си край с високо издигнат скален „стълп“, възвисяващ се на 10.5 м от основата си. Между него и скалите в дъното на дола в момента е оформен възходящ от югоизток към северозапад насип от пръст, камъни и скални блокове, който не позволява осъществяването на по-детайлно наблюдение, без да е извършено разчистване в района.

Скален манастир „Господев дол“ хоризонтален план, двор

В същото време, подстъпът по насапа извежда към северозападния край на скалния масив, откъдето има възможност за изкачване върху отделения, обособен скален нос, който в горната си част представлява идеално заравнена площадка, завършваща в югоизточния си край с доминиращ с около 3–3.5 м над площадката стълп (горна площадка) с обхват от около 4 м², който много вероятно е бил използван за особения монашески подвиг – стълпничество, за което допълнителни нарочни проучвания на горната част на площадките евентуално биха могли да дадат по-категорични отговори.

В южната основа на западния скален масив, затварящ подстъпа към дола, съществува още една малка пещера, представлявала пригодена за обитаване килия, за което и тук свидетелстват издълбаните жлебове за дървена конструкция и врата, която е затваряла входа на пещерата. В източната част в пещерното пространство личат всичания, оформящи малки ниши и изравнявания. Местоположението на тази пещера близо до входа към вътрешността на манастира дава основание тя да бъде наречена, макар и с известна условност, „портарница“ или имаща функции за охрана, за специално наетите като охрана мъже в някои от манастирите не само през Средновековието, но и през Възраждането, че дори и след възстановяването на българската държавност. За завършване на цялостната визия за двора на манастира трябва да бъде споменато, че при детайлен оглед могат да се забележат ясно изразени белези на

терасиране на района с оформяне на поне три нива, възходящо разположени от юг към север, рамкирани от скални блокове, имащи ролята на подпорни стени. Една от ясно изразените подпори оформя стъпало точно при най-голямото стеснение, между източната скална стена и западния скален масив, ограждащи „двора“ на манастира. Изключително интересно откритие при проучването на района е констатирането на големи насрещни жлебове, издялани срещуположено на двете скални стени, съвпадащи с линията на първото подпорно стъпало и подсказващи наличието в миналото на масивна конструкция от дебели около 20 x 30 см греди, преграждащи входа към вътрешността на манастирския комплекс, вероятно елемент от съществувала в миналото стабилна каменна стена с порта и даващи представа за цялостния обхват на обителта.

Всичко описано по-горе – наличието на голям, даващ възможност за пълноценен духовен живот храм, монашески килии, някои оформени изключително старателно и удовлетворяващи вероятно нуждите за жилище на игумена, големи помещения, даващи възможност за съществуване на задължителните общи помещения във всяка обител като магерницата, специално оформени помещения, подсказващи вероятното съществуване на скрипторий или библиотека, пространство, за което има податки и даващо възможност за изграждане на стопански постройки и др., дават достатъчно основание да определим „Господев дол“ не само като място с наличие на скална църква (според някой автори, дори параклис), а като цялостно оформен манастирски комплекс, имащ всички възможности за самостоятелно пълноценно съществуване на немалко на брой монашеско братство. Съществуването на богато изпълнена стенописна украса на храма в края на XII или началото на XIII в., старателно и майсторски оформени килии, послушанието в манастира на „граматик“ потвърждават предположенията, че обителта се е радвала на съзидателен и подплатен с възможности живот, което е още един довод в защита на самостоятелното съществуване на скалната обител. Трябва да вземем предвид и това, че при археологически проучвания е установено, че през V–III в. пр.Хр. в Поломието е имало немалко тракийски крепости, селища, светилища и че едно от тези много светилища е било това, което вероятно е съществувало в „Господев дол“ при съчетаването на наличието на скала, пещера и извор. Разпространението на християнството на Балканите още от I–II в. сл.Хр. и още повече силното му разпространение в Източната империя през V–VI в., с изграждане на значителни християнски центрове, храмове и манастири, включително и на монашески поселения в скални обители в Северното Черноморие и в Добруджа, както и откритата керамика при археологически сондаж в района, са достатъчно основание да бъде допуснато, че още през този период в пещерите и скалните ниши на „Писмата“ е имало монашеска обител. От всички известни места със скални обители в района най-възможно е точно пещерните системи в „Господев дол“, с тяхната достъпност и защитеност, да са дали подслон на едни от първите монашески общности в района. Подкрепа на тези предположения е и фактът, че в южния край на Поломието, при днешното с. Крeпчa, в известния скален манастир още

в края на IX и началото на X в. живеят монаси. Подобен скален манастир от времето на ранното християнство по непотвърдени все още напълно данни е съществувал в района на средновековния град Червен. Определянето на стенописите в „Господев дол“ като най-старите в района на „Писмената“ е още едно косвено потвърждение, че това свято място е едно от най-старите, сред първите монашески обители в Поломието и остава една от най-важните обители до пълния упадък и запустение на района през XVI–XVII в.

Благодарности към:

Стефан Стефанов, Кемал Узун, Александър Петров, Иван Йорданов, Лора Консулова за участието им в екипа за картиране с главен картировач Евгени Коев, както и на Кристиан Александров за цифровата обработка на картите.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Бакалова, Е. Ивановските стенописи и идеите на исихазма. – Изкуство, № 9, (1976) [**Bakalova, E.** Ivanovskite stenopisi i ideite na isihazma. – Izkustvo, № 9, (1976)].

Бакалова, Е. Принос към изследването на царската идеология в средновековна България (Стенописите в църквата „Архангел Михаил“ край Иваново). – Проблеми на изкуството, № 3, (1988) [**Bakalova, E.** Prinost kam izsledvaneto na tsarskata ideologia v srednovekovna Bgaria (Stenopisite v tsarkvata “Arhangel Mihail” kray Ivanovo). – Problemi na izkustvoto, № 3, (1988)].

Бичев, М. Стенописите в Иваново. София, 1965 [**Bichev, M.** Stenopisite v Ivanovo. Sofia, 1965].

Василиев, А. Ивановските стенописи. София, 1953. [**Vasilev, A.** Ivanovskite stenopisi. Sofia, 1953].

Йорданов, С. Скалният манастир „Свети архангел Михаил“ при село Иваново. София, 2004 [**Yordanov, S.** Skalniat manastir “Sveti arhangel Mihail” pri selo Ivanovo. Sofia, 2004].

Йорданов, С. Скалният манастир „Св. Архангел Михаил“ при с. Иваново. Варна: Славена, 2009 [**Yordanov, S.** Skalniat manastir “Sv. Arhangel Mihail” pri s. Ivanovo. Varna: Slavena, 2009].

Коев, Е. Опит за архитектурно-пространствена възстановка на скалния манастирски комплекс „Белберницата“ при с. Иваново, област Русе. – В: Наследство и културен пейзаж. Русе: РИМ – Русе, 2015, 35–45 [**Koev, E.** Opit za arhitekturno-prostranstvena vazstanovka na skalnia manastirski kompleks “Belbernitsata” pri s. Ivanovo, oblast Ruse. – V: Nasledstvo i kulturen peyzash. Ruse: RIM – Ruse, 2015, 35–45].

Мавродинова, Л. Ивановските скални църкви. София, 1989 [**Mavrodinova, L.** Ivanovskite skalnia tsarkvi. Sofia, 1989].

Чилингиров, А. Кой е дарителят на Ивановските стенописи. София: Алфаграф, 2011 [**Chilingirov, A.** Koy e dariteliat na Ivanovskite stenopisi. Sofia: Alfagraf, 2011].

Шкорпил, К. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. София, 1914 [**Shkorpil, K.** Opis na starinite po techenieto na reka Rusenski Lom. Sofia, 1914].

Grabar, A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928.